

Η πρόσβαση της μητέρας στον ψυχισμό του βρέφους¹

Σ. Μανωλόπουλος

Παιδοψυχίατρος, ψυχαναλυτής

Γνωρίζουμε για τα συναισθήματα και τις φαντασιώσεις του βρέφους από την εργασία μας με ενήλικες με πρώιμα τραύματα καθώς και με βρέφη από ηλικίας 6 μηνών και πάνω. Επίσης έχουμε τη δυνατότητα να μάθουμε από την αναλυτική εργασία με γονείς: ακούμε (στις φαντασιώσεις, στα συναισθήματα, στο λόγο και στην εξωλεκτική επικοινωνία τους) το πώς ονειροπολούν και κρατούν μια συνέχεια του πραγματικού βρέφους τους μέσα στο δικό τους ψυχισμό.

Στην Ελληνική γλώσσα, η λέξη 'πρόσβαση' σημαίνει την προσέγγιση ή το πλησίασμα, το πέρασμα και τη δυνατότητα της προσέγγισης. Η λέξη με την αρχαία σημασία της σημαίνει φθάνω κάπου και καταλαμβάνω.

Στην ψυχανάλυση τον όρο 'πρόσβαση' εισήγαγε η Bernstein (1990) για να περιγράψει ένα ειδικό άγχος. Η Bernstein ανήκει στις ψυχαναλύτριες που ξαναπήραν το νήμα της γυναικείας σεξουαλικότητας ξεκινώντας από τη φροϋδική ανακάλυψη ότι ο ψυχισμός αναπτύσσεται από το σώμα. Το κορίτσι έχει αισθήσεις πηγάζουσες από τα γεννητικά της όργανα. Από τις αντίστοιχες αισθητηριακές-αισθησιακές εμπειρίες κατασκευάζει τη βιωματική εικόνα σώματος – την πρωτογενή θηλυκότητα.

Ο Freud είχε πει την ιστορία για το κορί-

τσι ξεκινώντας όχι από την εμπειρία του σώματός του, αλλά από τη φαντασίωση του πέους, το οποίο πρέπει να χάσει (να ευνουχισθεί) για να μπει στο οιδιπόδειο. Το οιδιπόδειο παραμένει η βασική καμπή οργάνωσης του ψυχισμού και η απώλεια παραμένει η προϋπόθεση κάθε αλλαγής. Εντούτοις, ο Freud σκέφθηκε ότι, εκτός από τις τρέχουσες συνθήκες, η λύση του οιδιπόδειου εξαρτάται από τη προ-οιδιποδειακή περίοδο – μια περιοχή κρίσιμων εμπειριών από την οποία οφείλει το παιδί να διέλθει – όπου φαίνεται η σημασία που έχει η σχέση μητέρας-παιδιού για τη φυσιολογική εξέλιξη.

Το προχώρημα της θεωρίας για τη γυναικεία σεξουαλικότητα, που άρχισε την δεκαετία του 1970 και συνεχίστηκε ως το 1990, έφερε γόνιμες ιδέες και άνοιξε τη

---

1. Σύντομη εκδοχή αυτού του κειμένου απετέλεσε εισήγηση στο Στρογγυλό τραπέζι, που οργάνωσαν μέλη της Ελληνικής Εταιρίας για την Ψυχική Υγεία του Βρέφους, με θέμα: «Περιγεννητική περίοδος: ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις» στο 2ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Παιδοψυχιατρικής Εταιρίας Ελλάδος, Αθήνα, 18-20 Μαΐου 2001.

σκέψη μας σε εμπειρίες που πριν συνιστούσαν μια σκοτεινή ήπειρο. Το κορίτσι έχει δικά του άγχη, που εκπορεύονται από την εμπειρία και αναγνώριση των γεννητικών οργάνων του. Φοβάται ότι τα γεννητικά του όργανα θα δεχθούν βιασμό, θα βλαφτούν, ότι θα χάσει την ικανότητα να έχει ηδονή από αυτά και ότι αυτά θα χάσουν τη λειτουργία τους, όπως και την ικανότητα τεκνοποίησης.

Το κορίτσι μπορεί να έχει άγχος ευνουχισμού και φθόνο του πέους. Αλλά πρωτογενώς οργανώνει γεννητικά άγχη. Ένα άγχος του κοριτσιού είναι αυτό της πρόσβασης: είναι ο φόβος ότι θα κλειστεί και θα χάσει την δυνατότητα να διεισδύεται και να διεισδύει, να έχει πρόσβαση στο αντικείμενο και στην ηδονή. Αυτά τα άγχη οργανώνουν τραύματα και συγκρούσεις και οι λύσεις τους έχουν επιπτώσεις στην ψυχική λειτουργία.

Η ικανότητα της σκέψης να διεισδύει σε υποκειμενικές εμπειρίες μπορεί να ανασταλεί όταν αυτή επενδύεται με ερωτικοποιημένη επιθετικότητα. Η άμυνα της ρηχότητας, της ασάφειας και της γενικολογίας, ο φόβος του βάθους, η αδυναμία να εισέλθει κανείς στο σώμα της μητέρας, στο σώμα της γνώσης, στο όνειρο, κ.λπ., είναι ορισμένες από τις επιπτώσεις των αναστολών της ψυχικής λειτουργίας.

Η ικανότητα να μαντεύει η μητέρα τις συναισθηματικές εμπειρίες του βρέφους είναι ο πιο κρίσιμος παράγων για τη ζωή του. Είναι η καλή μοίρα που αγρυπνά, γνέθει και υφαίνει τα νοήματα και κρατά μακριά την καταστροφή. Σε αυτή την εργασία θα μελετήσω την υπόθεση ότι η πρόσβαση της μητέρας στον ψυχισμό του βρέφους της εξαρτάται από την επαφή που έχει με ασυνείδητες διεργασίες της, και ότι βασίζεται

στην πρωτογενή θηλυκότητά της. Η περίοδος γύρω από τη γέννηση είναι η πλέον προνομιακή για να μελετήσουμε το θέμα, διότι τότε γίνονται ριζικές αναδιοργανώσεις των ταυτίσεων της μητέρας με τη δική της μητέρα.

Στην αναλυτική εργασία μαντεύουμε, με κατασκευές, την πορεία των εσωτερικεύσεων μιας μητέρας σε σχέση με την ιστορία της και με τη σχέση με το βρέφος της. Η μεθοδολογία βασίζεται στο ότι η αναλυτική σκηνή, το οιδιπόδειο, και η ψυχική λειτουργία (εργασία ονείρου-προσυνειδητού) συναντούνται στη σχέση μεταβίβασης-αντιμεταβίβασης. Στη σχέση αυτή μελετούμε τις δυνατότητες της μητέρας να καταλαβαίνει τα συναισθήματα, να προμηδοτεί τις συνδέσεις και να νοηματοδοτεί τις εμπειρίες του παιδιού της.

Παραφράζοντας τον Αϊνστάιν, θα μπορούσαμε να πούμε ότι δεν χρειάζεται η μητέρα να καταλάβει τον κόσμο (του παιδιού), αλλά να καταλάβει τη θέση της μέσα σε αυτόν. Θα καταλάβει μια θέση και θα τοποθετήσει μέσα σε νοητές μορφές τα ακατανόητα άγχη που το βρέφος της εναποθέτει με προβολές και ταυτίσεις.

Η ικανότητα πρόσβασης στον ψυχισμό του βρέφους καθορίζεται από τις συγκεκριμένες σχέσεις της μητέρας με αντικείμενα, τα τραύματα, τις συγκρούσεις και τα προβλήματα ταυτίσεων. Η ψυχική λειτουργία της μητέρας μπορεί να ανασταλεί ως προς ορισμένες μόνο περιοχές της επικοινωνίας με το βρέφος της.

Ορισμένες μητέρες αφηγούνται πώς δρουν και αντιδρούν, αλλά όχι πώς αισθάνονται, σκέφτονται, φαντάζονται. Απαλλάσσονται από την έκπληξη που φέρνει μια συνειδητοποίηση-επαφή με μύχιες πτυχές. Πώς θα αναγνωρίσουν τον πλησίον ως εαυ-

τόν; Πώς ο άλλος θα γίνει ο πλησίον; Μια μητέρα ενός νεογέννητου μπορεί να αισθανθεί αγωνία αν πλησιάσει να αναγνωρίσει ανάγκες και συναισθήματά του. Όταν ένα αδιαπέραστο πέλλο καλύπτει το βρέφος, τότε υποθέτουμε ότι η μητέρα χρησιμοποιεί μαζικές άμυνες εναντίον μιας συνειδητοποίησης. Αποφεύγει τη διαδικασία, αλλαγή: την απώλεια και το πένθος.

Μια μητέρα μου μίλησε για μια πυρετώδη αγωνία εμπρός στο κοχλάζον συναισθηματικό-ενορμητικό δυναμικό του μωρού της. Ένα καταστροφικό Υπερεγώ απαγόρευε την επιθυμία, τη φαντασία, τη σκέψη, και τη γέμιζε με αγωνία. Τι θα γίνει αυτό το παιδί; Πως θα του μιλήσει να συνεννοηθούν αφού δεν μιλά για να της δώσει να καταλάβει τι έχει μέσα του; Δεν άντεχε την αμφιβολία για να μπορέσει να αφήσει την φαντασία της ελεύθερη, να ονειροπολήσει γύρω από τις άγνωστες δυνατότητές του. Η διαπίστωση ότι το βρέφος της είχε κάτι άγνωστο μέσα του την τρομοκρατούσε. Η συνειδητοποίηση ότι υπήρχαν πράγματα που όσο και να προσπαθούσε δεν θα μπορούσε ποτέ να τα μάθει, την παρέλυε. Τελικά αυτό που την τρομοκρατούσε ήταν η σχέση, η δυναδική σχέση: η επαφή-χωρισμός.

Ο Pessoa γράφει: «... προσπαθώ να καταλάβω πώς γίνεται και οι άλλοι άνθρωποι υπάρχουν... ψυχές άλλες εκτός από την δική μου και συνείδηση που δεν είναι δική μου, αφού ακριβώς επειδή είναι συνείδηση μου φαίνεται ότι είναι μοναδική. ... Υποθέτω ότι κανείς δεν αποδέχεται αληθινά την ύπαρξη ενός άλλου...» (Pessoa, 1991, σ. 29, απόσπασμα από αγγλικό κείμενο, που γράφτηκε στις 26.1.1932). Οι ψυχαναλυτές Briton (2001) και Fonagy (1999) μιλούν για τον τρόπο που μπορεί να μας προκαλεί η

διαπίστωση ότι ένας άλλος έχει εσωτερική ζωή.

Η αναγνώριση του άλλου-όμοιου βασίζεται στις συνειδητές και ασυνείδητες αναπαραστάσεις που μας συνδέουν με νόημα με δικές μας μύχιες εμπειρίες. Οι αναπαραστάσεις μας αναβλύζουν από εγγραφές, που προκύπτουν από το σώμα μας και τη ζωντάνια του, που παρουσιάζεται με ρυθμούς – ήρεμους και διεγερτικούς – οριζόμενους από το ασυνείδητο και το προσυνειδητό δύο γονιών. Οι πρώτες συναντήσεις με το αντικείμενο χαράσσονται ως θεμελιακά δεδομένα εμπειρίας (Sandler and Dehner, 1998).

Αυτό το ποιητικό εργαστήριο συνίσταται από αυτοερωτικά δεδομένα, που εγγράφονται από τις πρώτες συναντήσεις ανάμεσα στο σώμα και το αντικείμενο. Αυτά τα βασικά δεδομένα συνιστούν ένα πηγαίο κώδικα από όπου αντλούνται στοιχεία που δημιουργούν μηνύματα (αναπαραστάσεις, συναισθήματα, φαντασιώσεις) προς τον εαυτό και τον έξω κόσμο.

Οι βιολογικοί ρυθμοί (πείνα-κορεσμός, ύπνος-εγρήγορηση, ήχοι-σιωπή, κ.λπ.) γίνονται θεμελιακοί κυκλικοί χρόνοι αυτοερωτισμού με τη μεσολάβηση του πρωταρχικού αντικειμένου. Το αντικείμενο παρουσιάζει τον κόσμο με νόημα και την πραγματικότητα σε δόσεις ανεκτές από το Εγώ. Η ικανότητα να ζει κανείς δημιουργικά τη ζωή του βασίζεται στις πρώτες συναντήσεις με το αντικείμενο το οποίο το παιδί δημιουργεί-βρίσκει (Winnicott, 1971, Green, 1999 και Denis, 2002).

Ο ψυχισμός είναι πρώτα απ' όλα σωματικός (Freud, 1940). Το γνωρίζουμε αυτό από την εργασία μας με μη νευρωτικές οργανώσεις, που εμφανίζουν παλινδρομήσεις και σωματοποιήσεις. Στις σωματοποιήσεις

αυτές μπορούμε να ακούσουμε τις προσπάθειες να λειτουργήσει ένα όριο επαφής και να αρχίσει ξανά ένας διάλογος σώματος και ψυχισμού, που είχε σταματήσει λόγω πρώιμων τραυμάτων και διχοτομήσεων. Τα μηνύματα αυτού του πρωτόγονου διαλόγου περιέχονται μέσα σε αρχαϊκά ερωτικά – επιθετικά σενάρια συναισθήματος και φαντασίωσης. Αυτά τα πρωτόγονα μηνύματα κάνουν την απάντηση του αντικειμένου σημαντική και νοηματοποιητική. Σε αυτό το επίπεδο η αναλυτική εργασία (πριμοδότηση συνδέσεων, κατασκευές, νοηματοποίηση) μοιάζει με τη μητρική λειτουργία που θέλουμε εδώ να μελετήσουμε.

Ο Winnicott (1971) σκέφτηκε την πρώτη απάντηση του πρωταρχικού αντικειμένου ως μια διαδικασία αναγνώρισης και την ονόμασε 'πρωτογενή μητρική ενασχόληση'. Στην αρχή της ζωής είναι απαραίτητη μια περίοδος απόλυτης προσαρμογής της μητέρας στις ανάγκες του βρέφους. Μια μητέρα, πριν να γεννήσει, παλινδρομεί, αφήνεται να ταυτισθεί με το βρέφος και αναβιώνει εμπειρίες της με τη δική της μητέρα. Αυτή η διαδικασία είναι μια ευκαιρία να αλλάξει τον εαυτό της μεγαλώνοντας το μωρό της.

Στην κλινική πράξη συναντούμε στον ασθενή μας το βρέφος μαζί με το ασυνείδητο της μητέρας και του πατέρα. Στη ζωή ενός βρέφους, αλλά και στην αναλυτική εργασία, η παρουσία του πατέρα και του ορίου που θέτει η πατρική λειτουργία επιτρέπει στη μητέρα να παλινδρομήσει σε κατάσταση μη-διαφοροποίησης ώστε να μπορεί να ακούσει τις αδιαφοροποίητες μορφές σκέψης, τις δικές της και του βρέφους της.

Με αυτή τη φυσιολογική παλινδρόμηση μπορεί να κρατά στον ψυχισμό της τη συ-

νέχεια του βρέφους: ακούει και ακολουθεί τα σημάδια που στην αρχή της ζωής του μωρού είναι απλά ριζώματα πρωτο-συγκινήσεων. Αν είναι αποκλεισμένες ορισμένες ψυχικές περιοχές, λόγω κατάθλιψης, δεν θα ακούσει και δεν θα επενδύσει τα αντίστοιχα ριζώματα των πρωτο-συγκινήσεων του παιδιού, που αναδύονται. Το ποιες περιοχές-γιάφκες έχει η κάθε μητέρα αποκλεισμένες εξαρτάται από εμπειρίες απώλειας, τις οποίες αυτή έχει ατελώς πενήσει.

Η μεσολάβηση του αντικειμένου ζωντανεύει συγκεκριμένα σωματικά-συγκινησιακά στοιχεία, αισθητηριακά-αισθησιακά βιώματα και συναισθηματικές εμπειρίες. Με τη βοήθεια του αντικειμένου το (έστω στοιχειώδες) εγώ του βρέφους μαζεύει τα ίχνη εαυτού και αντικειμένου σε μονάδες νοήματος, δηλαδή κωδικοποιημένες επαναλήψεις. Χωρίς νοηματοποίηση ορισμένα βιώματα του βρέφους θα μείνουν τυφλά, θα κλειστούν σε αυτιστικούς θύλακες ανείπωτου τρόμου.

Η Χρύσα, μια επιτυχημένη επαγγελματίας, 37 χρονών, ήλθε να με δει διότι η σχεδόν δύο ετών κόρη της είχε προβλήματα στον ύπνο της. Μια απαγόρευση-καταστολή της σκέψης δεν επέτρεπε στη Χρύσα την επικοινωνία με ορισμένες ασυνείδητες διεργασίες της. Αυτές οι διεργασίες είχαν σχέση με αιμομικτικές καθηλώσεις στον πατέρα. καθηλώσεις οι οποίες είχαν έντονα προκαθορισθεί από μια παθολογική ναρκισσιστική λύση της σχέσης με τη μητέρα της. Ένα έντονο πρόβλημα αποχωρισμού από τη μητέρα της είχε εμποδίσει τη λύση του οιδιποδείου στην παιδική ηλικία αλλά και στη δεύτερη ευκαιρία, την εφηβεία, όπου το άγχος ευνουχισμού είχε πάρει τρομακτικές διαστάσεις.

Στην εργασία μας, ανέκτησε την ικανότητα να παλινδρομεί και να τίθεται στη διάθεση του παιδιού της. Ανέκτησε την ικανότητα για μια διαδικασία παλινδρόμησης, που την καθιστά ευάλωτη, χωρίς ναρκισσιστική περιχαράκωση, διαθέσιμη, ικανή να εμπλακεί και να δονηθεί από τις συναισθηματικές εμπειρίες του παιδιού της.

Η Χρύσα είχε ακινητοποιηθεί από το πένθος, μετά το θάνατο του αγαπημένου θείου της, που συνέπεσε με τη γέννηση του παιδιού της. Η εργασία του πένθους είχε σταματήσει διότι την έφερε αντιμέτωπη με μια παντοδύναμη φαντασίωση, την οποία δεν ήθελε να αφήσει. Μέχρι που στη μεταβίβαση αναβίωσε τα ερωτικά και επιθετικά σενάρια που απευθύνονταν στη δική της μητέρα, η οποία την απειλούσε ότι αν έβγαινε στον κόσμο θα συναντούσε βιαστές. Ο έντονος ανταγωνισμός της μητέρας δεν μετριάσθηκε από τον διεγερτικά βίαιο πατέρα της, τον οποίο η Χρύσα φοβόταν λόγω της επιθετικότητάς της που πρόβαλλε σε αυτόν.

Η Χρύσα είχε αναπτύξει μια στάση που βασιζόταν στη φαντασίωση μιας 'πλαστικής κούκλας, που είχε παντού ραφές και πουθενά αληθινά ανοίγματα-όργανα για να πάρει μέσα της, να πετάξει έξω, να διεισδύσει και να διεισδυθεί'. Οι παρεμβάσεις μου γλιστρούσαν από πάνω της σα νερό. Αναφερόταν στο θεατρικό έργο όπου ο θίασος αποτελείτο από κούκλες ρομπότ, που τις κατεύθυνε ο σκηνοθέτης από ηλεκτρονικό κέντρο. Μέχρι που ένας νέος σκηνοθέτης ερωτεύτηκε την κούκλα, της ενέπνευσε συναισθήματα και άρχισαν οι περιπέτειες, όπως φόβοι ότι θα χάσει την ευχαρίστηση, το άνοιγμα, τη συνάντηση, τη γέφυρα, την επικοινωνία.

Η Χρύσα αισθανόταν ότι δεν είχε διέ-

ξοδο πουθενά για να εκτονώσει την έντασή της. Είχε συχνά την αίσθηση ότι ήταν φασκωμένη, ακινητοποιημένη ή τυλιγμένη με ένα πλαστικό ρούχο. Αυτό που έγινε επώδυνα συνειδητό με την εργασία μας ήταν ότι, γύρω από ένα πυρήνα αγωνίας αφανισμού, η Χρύσα είχε αναπτύξει ένα γεμάτο χρώματα και ενδιαφέροντα χαρακτήρα βασισμένο στη δομή του ηθικού μαζοχισμού. Έκανε πάντα το σωστό χωρίς να υπολογίζει πόσο δύσκολα είναι τα πράγματα με τα οποία καταπιανόταν. Όλα γίνονταν μια περιπέτεια με απρόοπτα, κινδύνους, διεγέρσεις. Η οργάνωση του χαρακτήρα της περιείχε μια απειλή τιμωρίας για μια αιμομικτική ευχαρίστηση. Κάπου όμως βαθιά μέσα της αισθανόταν ότι κάτι ζωτικό δικό της είχε πεθάνει.

Τα παιδιά που δεν τα αγγίζει η μητέρα τους αναπτύσσουν πρόωρα έντονη αφαιρετική σκέψη, μια πρόωμη ανάπτυξη του εγώ (McDougall, 1995). Η McDougal ήταν ευαίσθητη στις δυσκολίες επαφής με ασυνείδητες διεργασίες, διότι εργαζόταν με άτομα που εξωτερικεύαν τις φαντασίες τους και τα τραύματά τους στις τρέχουσες, πραγματικές σχέσεις τους. Οι ασθενείς αυτοί είχαν χαρακτηρισολογικές και ψυχοσωματικές διαταραχές. Είχαν περιχαράκωθεί και είχαν αναγειρεί ένα φαλλικό ιδεώδες που δεν επέτρεπε τη διείσδυση σε πρωταρχικές εμπειρίες. Είχαν υποστεί, ως παιδιά, ένα τόσο βαρύ συγκινησιακό φορτίο, που δεν είχαν καμιά δυνατότητα ψυχικής αναπαράστασης. Τα εσωτερικά δράματα δεν στήνονται στον εσωτερικό χώρο. Ο έξω κόσμος χρησιμοποιείται ως μεταβατική σκηνή. Το άτομο αυτό μεγαλώνει από μια μητέρα που δεν του επιτρέπει να έχει ένα δικό του ψυχισμό. Η μητέρα προσέχει πολύ τις σωματικές και πρακτικές του ανάγκες.

Αγνοεί τις ψυχικές του ανάγκες. Το σώμα του της ανήκει, και ο ψυχισμός του δεν υπάρχει καθόλου. Οι σκέψεις, οι αναπαραστάσεις, οι φαντασίες και οι λέξεις που περιγράφουν τις εσωτερικές μύχιες εμπειρίες του είναι ένα μοιραίο θανατηφόρο κτύπημα εναντίον της μητέρας του. Αισθάνεται τον εαυτό να είναι ένα παιδί-πώμα που προσπαθεί απεγνωσμένα να βουλώσει το κενό της μητέρας. Ο μόνος τρόπος με τον οποίο μπορεί να της επιτεθεί είναι να επιτεθεί στο σώμα του το ίδιο. Τρομοκρατείται με τη δυνατότητα να έλθει σε επαφή με το ασυνείδητό του. Έτσι, αρνείται στον εαυτό του το θεμελιώδες δικαίωμα να πει τη δική του λέξη και να ασκήσει το προνόμιο να έχει δικό του μυαλό χωριστό από αυτό της μητέρας του. Η Χρύσα μεγάλωσε με μια 'συναισθηματική φωκομελία'. Η μητέρα της 'εμφανιζόταν' στη μεταβίβαση ως τρομοκρατημένη και ανταγωνιστική: Φοβόταν ότι η κόρη θα την έτρωγε, θα την κατασπάραζε, θα διείσδυε, με στοματικές και πρωκτικές σαδιστικές φαντασιώσεις για να τη λιώσει και αυτήν και τα σπλάχνα της και τα μωρά της.

Σε μια συνεδρία η Χρύσα αναφέρθηκε σε μια διαμάχη με την προϊσταμένη της στη δουλειά της, η οποία αντιπροσώπευε τη μητέρα της με την οποία επεδίωκε μια σύγκρουση, παλεύοντας για επαφή και τιμωρία. Της ερμήνευσα ότι ενώ τόλμησε να συγκρουσθεί, μετά, με τον πανικό που αισθάνθηκε, ήταν σα να έδινε δίκιο στην προϊσταμένη-μητέρα ότι δηλαδή καλά κάνει και της φέρεται σα να είναι μικρή.

Αυτό που μέχρι τώρα έβλεπα στη Χρύσα ήταν μια αναστολή της να μου 'μπει', να έχει έναν αντίκτυπο, 'να μου δώσει να καταλάβω'. Για να μη φοβάται ότι θα μου επιτεθεί, έπρεπε να κατανοήσει μια πρώιμη

προβλητική διεργασία, αποτέλεσμα της οποίας ήταν ότι φοβόταν ότι εγώ θα την εξεβίαζα, θα την παρέσυρα, θα τη διέγειρα και μετά θα την τιμωρούσα.

Όταν στη μεταβίβαση ήλθε η πρωταρχική σκηνή και η φαντασίωση σαγήνης από ενήλικα, κατανοήσαμε αυτήν την απειλή. Όταν ήταν ενός έτους, η μητέρα της δεν μπορούσε να επισκεφθεί τον αγαπημένο θείο – μια διχοτομημένη πλευρά του πατέρα της – που έπασχε από τύφο. Σιωπηλά αγωνιούσε αβοήθητη, δεν άγγιζε την κόρη της, σα να είχε αυτή τον τύφο, δεν μιλούσε και δεν εξηγούσε τι γινόταν. Ο τρίτος αποκλειόταν, ως κάτι τρομακτικό και επικίνδυνο, αυτό που φέρνει μια καταστροφική απειλή χωρισμού.

Όταν έγινε 9 χρονών, ο θείος της, ο οποίος έπασχε από μια πάθηση του ουροποιητικού, την έβαζε πριν από την τουαλέτα του να τον βοηθά να ανοίγει το φερμουάρ του πανταλονιού του. Αυτό που θυμόταν ήταν η ένταση που ένιωθε να έχει ο θείος της μήπως δεν μπορέσει να ανοίξει το φερμουάρ. Ήταν κάτι σίγουρα πάνω από τις δυνάμεις ενός μικρού κοριτσιού. Οι γονείς της είχαν τρομάξει ότι και αυτή είχε κολήσει μια λοίμωξη του ουροποιητικού και άρχισαν να πλένουν το αιδούιο της τρεις φορές την ημέρα με χαμομήλι.

Στις συνεδρίες της μαζί μου επικρατούσε μια σιωπηλή ένταση. Αλλά και στη ζωή της και με την κόρη της μόλις μια επαφή πήγαινε να γίνει απολαυστική την σταματούσε. Έκανε χιλιάδες άλλα πράγματα που εμπόδιζαν την απόλαυση. Ήταν σα να έπρεπε πρώτα να κάνει για τους άλλους τα πάντα, πριν να βρει χρόνο να χαρεί και η ίδια. Αδιαμαρτύρητα υπέμενε, μάλλον επιζητούσε, τις απαιτήσεις των άλλων. Μετέθετε για το μέλλον τις απολαύσεις της, για-

τί ήταν παλιές: παιδικές, αιμομιχτικές. Αυτή η ερωτικοποίηση της σχέσης μαζί μου – όπου με έκανε να περιμένω διεγείροντας και ελέγχοντας τις επιθυμίες-απαιτήσεις μου – είχε μια διαστροφική αμυντική λειτουργία αποφυγής της κατάθλιψης και του πένθους. Το όλο πρόβλημα ήταν πώς θα αντιμετωπίσαμε στο εδώ και τώρα αυτή τη διαστροφική μεταβίβαση, χωρίς να σταματήσουμε να εξάγουμε από τα χαρακτηριστικά χαρακτηριστικά της τα στοιχεία της πολύμορφης παιδικής σεξουαλικότητας με τα οποία η αναλυτική διαδικασία και η σχέση με το παιδί της προχωρούσε.

Όταν επεξεργασθήκαμε τη σκηνή με το θείο της, που την είχε φορτίσει με ένταση, σταμάτησε να ακινητοποιεί τη δική της κόρη και ελευθερώθηκε από την τυραννική φαντασίωση ότι η κόρη της, όπως η μητέρα της, την κατέχει απόλυτα. Μπόρεσε να αρχίσει να αγκαλιάζει την κόρη της χωρίς να φοβάται μήπως είναι ερωτική μαζί της. Μειώθηκε το δικό της άγχος αποχωρισμού και η κόρη της άρχισε να κοιμάται τις νύχτες.

Συνήθως, όταν μιλάμε για τη σχέση ενός βρέφους με τη μητέρα του, παραμελούμε να σκεφθούμε την ανακίνηση των διαδικασιών της ταύτισης σε ένα οιδιπόδειο επίπεδο. Στην περίπτωση της Χρύσας, η πρόσβαση στο οιδιπόδειό της, μέσα από την επεξεργασία των τραυματικών εμπειριών με τις πατρικές φιγούρες, της έδωσε τη δυνατότητα να αποκτήσει πρόσβαση στις φαντασίες της και, μέσα από αυτές, στα βιώματα της κόρης της. Η πρόσβαση στο οιδιπόδειο ήταν απαγορευμένη, διότι σήμαινε τη διαφοροποίηση από το πρωταρχικό αντικείμενο. Το αντικείμενο έπρεπε να απορριφθεί, διότι ήταν διαφορετικό.

Το βρέφος, σύντομα μετά τη γέννησή του, έρχεται με τη δική του εσωτερική διερ-

γασία να συναντηθεί με τη διεργασία δύο ασυνειδήτων των γονιών του. Είναι σα να εισέρχεται σε μια συζήτηση η οποία ήδη έχει αρχίσει. Εντούτοις, ένα αναπτυσσόμενο παιδί δεν επιθυμεί απλά να πάρει μέρος σε μια συζήτηση. Επιθυμεί να ερευνησει με περιέργεια, να πάρει, να δώσει, να συμμετάσχει στα τεκταινόμενα, να διαμορφώσει τα δρώμενα, να αλλάξει τον εαυτό και τον κόσμο.

Η επικοινωνία γονιών-βρέφους γίνεται διότι μοιράζονται μια συναισθηματική εμπειρία. Χωρίς τα συναισθήματα δεν θα αναγνώριζαν ο ένας τον άλλο. Μια μητέρα όμως μπορεί να μην αντέχει να μην ξέρει τί της γίνεται, ακούγοντας το διαρκές βουητό της επεξεργασίας και τις αντίθετες κινήσεις προσέγγισης και αποχωρισμού του παιδιού. Τότε – σε απόγνωση – πετά μαζί με την οδύνη της και το μωρό.

Η δεκτικότητα, η αποδοχή της παθητικότητας και της θηλυκότητας συνιστά, όπως μας έδειξε ο Freud (1940), το πιο δύσκολο έργο και για τα δύο φύλα. Το άγχος της πρόσβασης στον ψυχισμό ενός άλλου ανθρώπου αποτελεί ένα συστατικό της πρωτογενούς θηλυκότητας. Η πρόσβαση στο άγνωστο βασίζεται στην πρωτογενή θηλυκότητα. Το κορίτσι δεν έχει βλεμματική επαφή με τα γεννητικά του όργανα και δεν μπορεί να τα αγγίξει χωρίς να τα σεξουαλικολοποιήσει (Bernstein, 1990).

Ας θυμηθούμε εδώ ότι τα κορίτσια δεν είναι αγόρια, που έχουν ένα υπανάπτυκτο πέος, έχουν μια πρώιμη συνειδητοποίηση των αισθήσεων του εσωτερικού του σώματος. Την ετερότητα αυτή μπορεί κανείς να την απορρίπτει επειδή τη φοβάται, επειδή τη μισεί, επειδή δεν ξέρει τι γίνεται εκεί, και επειδή τον αναγκάζει να σκέφτεται.

Χωρίς καλή δεκτικότητα, οι γονείς μπο-

ρεί να μην αντέξουν το μη επαρκώς διαφοροποιημένο βίωμα του παιδιού και να διασκεδάσουν το φόβο του και να καθησυχάσουν τον εαυτό τους με το να αποσπάσουν την προσοχή του παιδιού σε κάτι άσχετο. Μπορεί, τέλος, να απαντήσουν 'τοίς μετρητοίς' με ένα ωμό υπερεγωτικό τρόπο και όχι με μια προστατευτική αρχή που θα συνόδευε την ονειροπόλησή τους.

Έτσι, αγνοείται η ανάγκη του παιδιού για αιταπάτη. Δεν υπάρχει αυτό το στάδιο που στις σχέσεις καλούμε φλερτ. Λείπει η ευαίσθητη λογική των πραγμάτων. Όλα γίνονται άχαρα, άγαρμπα, βιαστικά, τραυματικά. Η συναισθηματική εμπειρία δεν κρατά, δεν αντέχεται για να περάσει από επεξεργασία και να βγει πέρα με την ικανοποίηση της αλλαγής, της μορφοποίησης, που έχει συντελεσθεί.

Τα όρια του άρθρου δεν επιτρέπουν να επεκταθώ στον τρόπο με τον οποίο γεννιέται ο ψυχισμός. Θα πω μόνο ότι το βρέφος έρχεται στον κόσμο με δυνατότητες, και με το ψυχοσωματικό δυναμικό έτοιμο για να πραγματωθεί. Χρειάζεται όμως τις φαντασιώσεις δύο γονιών για να δημιουργήσει τα πρώτα 'δράματα' - 'θέματα ταυτότητας', που έχουν ως συστατικό τη σεξουαλικότητα του βρέφους (Lichtenstein, 1977). Στη βάση τους κείται μια λάθος πρόσληψη μιας αντίληψης. Η ψευδαίσθηση αποτελεί το σπόρο της επεξεργασίας μια σωματικής λειτουργίας με τη δημιουργική φαντασία, κάνει στην ουσία ένα παραλήρημα με το οποίο ομοιώνεται με το προς εσωτερίκευση στοιχείο και, έτσι, το αφομοιώνει.

Υποθέτουμε ότι μια πρωταρχική συμπύκνωση εγγράφει την αλληλουχία των αισθήσεων, εντυπώσεων, αντιλήψεων και συγκινήσεων, που προέρχονται από μια σειρά εσωτερικών/εξωτερικών συμβάντων. Από

εκεί και πέρα, τα πράγματα κρατούν κάτι από το βλέμμα του παιδιού που τα πρωτοκοίταξε λοξά και τα κατάλαβε λάθος: όχι όπως ακριβώς είναι, αλλά όπως το βλέμμα τα κοίταξε. Σύντομα μετά, μια αλληλουχία πραγμάτων εκφέρεται από το παιδί με μια ολοφραστική πρώτη λέξη, που περιέχει όλο το νόημα της σειράς. Το βίωμα δεν είναι πια ανείπωτο.

Η δυνατότητα πρόσβασης της μητέρας στον ψυχισμό του βρέφους βασίζεται στη θεμελιακή μήτρα που εγκαθίσταται από τις βρεφικές και παιδικές της εμπειρίες. Από αυτό το θεμελιακό κώδικα πηγάζουν αργότερα οι αναπαραστάσεις, οι σκέψεις, οι σεξουαλικές θεωρίες των παιδιών, οι πρώτες προσπάθειες επιστημονικής εξήγησης των μυστικών της ζωής: πώς γίνονται τα πράγματα. Όλα αυτά γίνονται γιατί μπορούμε να χαρούμε.

Για να γίνει αυτό χρειάζεται κάποιος να μας καταλάβει. Αυτός είναι ο χώρος που μας περιέχει, μια νόηση που μας νοιάζεται (Bollas, 1989). Παρουσιάζει το ρυθμό του κόσμου να ακολουθεί την εσωτερική λογική των πραγμάτων, και τα συμβάντα να ακολουθούν μια σιωπηλή διάταξη κωδίκων. Για να παρουσιασθεί έτσι ο κόσμος, η μητέρα αφήνει τη φαντασία της ελεύθερη και αντέχει την αμφιβολία, το άγνωστο.

Το παιδί εσωτερικεύει αυτήν την περιέχουσα λειτουργία της μητέρας. Για να χωρέσει ο νους του τον έξω κόσμο φτιάχνει δίκτυα φαντασιών, αναπαραστάσεων και σκέψεων (Bion, 1962). Αργότερα, φτιάχνει δίκτυα συνεργασίας, με προγράμματα, projects και εταιρίες, δηλαδή χώρους για να μοιρασθεί εμπειρίες και να καταλάβει. Μετουσιώνει τις φαντασίες ενός γόνιμου ζεύγους. Αφήνεται να πιαστεί στα δίκτυα ενός αντικειμένου.

Οι γονείς, που ήλθαν να με δουν με την αγωνία πρόσβασης στον ψυχισμό του βρέφους, είχαν μια βαθιά ενοχή που πήγαζε από τις κινήσεις ευχαρίστησης, ανακάλυψης και αυτονομησης της σκέψης τους. Αυτή η ενοχή ανέστειλε την επιθετικότητα και εμπόδιζε το παιδί να αναπτύξει το δικό του μίσος. Η γυναικεία καταστροφικότητα (η φαντασίωση της Μήδειας που σκοτώνει τα παιδιά της) είναι από τα μεγάλα σύγχρονα ταμπού. Ο φόβος της καταστροφικότητας αναστέλλει τη γονιμότητα μιας γυναίκας (Leuzinger-Bohleber, 2001).

Μια μητέρα δεν είναι πάντα μόνο στη φαντασία της καταστροφική. Είναι δυνατό να είναι και στην πραγματικότητα. Ο έντονος ακατέργαστος μαζοχισμός μιας μητέρας εγκαθιστά μια καταστροφική σχέση μητέρας-παιδιού. Το ταμπού εναντίον της γυναικείας καταστροφικότητας δεν βοηθά μια μητέρα να την αναγνωρίσει και να την αντιμετωπίσει. Ο φόβος της μητέρας για την καταστροφικότητά της προκαλεί υπερδιέγερση, υπερπροστασία, υποταγή του παιδιού. Η μητέρα δεν χρησιμοποιεί το μίσος της για να βάλει μια απόσταση, για να μπορεί να αφήσει ελεύθερη την φαντασία της. Το παιδί μπορεί να διχοτομήσει τη σωματική πηγή των σκέψεων. Η ζωντάνια στραγγαλίζεται και έτσι χάνει την επαφή του με το πρωτόγονο στοιχείο των σχέσεων, με το σώμα και το μητρικό αντικείμενο.

Το παιδί αυτής της μητέρας δανειζεται την πρωτόγονη μητρική ντροπή-ενοχή. Η πρωτόγονη ντροπή-ενοχή οφείλεται στην καταστροφική εισβολή του τρίτου, που χωρίζει το παιδί από τη μητέρα. Το παιδί ταυτίζεται με την αυτο-καταστροφικότητα της μητέρας και εγκαθιστά ένα εκδικητικό τερατώδες αντικείμενο (το γονεϊκό ζεύγος σε μια σχέση μίσους) συνυφασμένο με το εγώ

του. Έτσι συμμαχεί με το καταστροφικό αντικείμενο εναντίον της δεκτικότητας-θηλυκότητας της πρωταρχικής μητρικής ενασχόλησης και κλείνει τους δρόμους επικοινωνίας με τον εαυτό του και τους άλλους.

Ο πατριικός ρόλος είναι ουσιαστικός για την επαφή του παιδιού με τις μύχιες εμπειρίες του. Νομοθετεί την ψυχική ζωή, με φράγματα-αποθήσεις, που ανοίγουν περάσματα πρόσβασης στις ασυνείδητες διεργασίες. Ο πατέρας είναι μια υπόθεση που κάνουμε όταν η μητέρα απουσιάζει. Δεν είναι ο ιπότης με την πανοπλία που εμφανίζεται να μας σώσει από την προοιδιοδεική μάγισσα. Είναι ένα συμπέρασμα, είναι αποτέλεσμα μιας πνευματικής εργασίας, που δεν είναι ιδιοκτησία.

Ένα αγόρι 3 ετών, την ίδια νύκτα, που η μητέρα γεννήσε στο Μαιεντήριο τη μικρή αδελφή του, άφησε το δωμάτιο του και κοιμήθηκε στο κρεβάτι των γονιών του. Ο πατέρας, που δεν είχε άγχος για τη φαντασίωση παιδοφιλίας, του επέτρεψε να κοιμηθεί μαζί του. Το πρωί που ξύπνησε τον είδε να στέκεται εμπρός στον καθρέπτη και να κλαίει σιωπηλά. Διέκοψε τον στοχασμό του και τον ρώτησε: 'βρε, τι κάνεις εκεί'. Το αγόρι ενοχλήθηκε: 'Τι σε νοιάζει εσένα' του απάντησε... 'θέλω να δω έτσι όπως είμαι'.

Υποθέτω πως ήθελε να ανακαλύψει τον εαυτό του μέσα στον κόσμο εκείνη την οδυνηρά σαφή στιγμή, να αισθανθεί και να καταλάβει πώς στεκόταν μέσα στην κατάσταση του. Ήθελε να σκεφτεί τη σκέψη του, να μαντέψει, να κατασκευάσει την ιστορική του αλήθεια. Δεν επρόκειτο για μια προσπάθεια στοχασμού, αλλά για μια τυχαία συνάντηση, μια έκπληξη. Εσωτερίζενα μια σύνδεση δύο γονιών και ήθελε να δει στο βλέμμα τους τι έβλεπαν. Δεν είχε όμως το

βλέμμα τους και το αναζητούσε μέσα του. Για να έχει αυτό το βλέμμα δεν χρειάζόταν μια εξήγηση από έξω. Χρειάζόταν μια εξωτερική γνώση που να έρχεται όμως από μέσα (Parsons, 2000), μια πληροφορία που σημαίνει: σχηματισμός 'εντός του... του ρυθμού του κόσμου', όπως θα έλεγε και ο ποιητής.

Ήταν μια προνομιακή στιγμή, όπου αφουγκραζόταν και έπαιρνε πάνω του τη δημιουργία ενός μηνύματος, που πληροφορούσε τον κόσμο. Ταυτιζόταν με τη μητέρα του και αισθανόταν διαφανής. Δεν ήθελε να τον διακόψει κανείς. Χρειάζόταν μόνο ένα μάρτυρα της οδυνηρής μοναδικότητάς του.

Η στιγμή που έρχεται κανείς σε επαφή με μια άγνωστη ασυνείδητη διεργασία είναι και στιγμή γένεσης μιας αυτο-αναπαράστασης. Με έκπληξη ανακαλύπτει τον εαυτό του. Αυτή τη στιγμή ο κόσμος ανοίγεται. Οι άλλοι γύρω του ενσαρκώνουν παροδικά τα εσωτερικά τεκταινόμενα.

Το ίδιο το βρέφος καταλαβαίνει περισσότερα απ' όσα νομίζουμε. Εμείς γνωρίζουμε για τα συναισθήματα και τις φαντασιώσεις του από την εργασία μας με ενήλικες με πρώιμα τραύματα καθώς και με βρέφη από ηλικίας 6 μηνών και πάνω. Επίσης έχουμε τη δυνατότητα να μάθουμε από την αναλυτική εργασία με γονείς, που ακούμε (στις φαντασιώσεις, στο λόγο και την εξωλεκτική επικοινωνία τους) το πώς ονειροπολούν και κρατούν μια συνέχεια του βρέφους μέσα στο δικό τους ψυχισμό.

Ο Winnicott (1971, σ. 71) μας ρωτά: Τι κάνει ένα βρέφος με το τεράστιο σοκ της απώλειας της παντοδυναμίας; Και απαντά: Τα βγάζει πέρα με τη βοήθεια μιας επαρκώς μεριμνούσας μητέρας, μέσα από τα μεταβατικά φαινόμενα.

Αυτό το βοηθητικό εγώ δεν επιτρέπει έναν απότομο τραυματικό απόλυτο διαχωρισμό μεταξύ παντοδυναμίας και πραγματικότητας. Επιτρέπει στο παιδί να κρατήσει τα υποκειμενικά αντικείμενα, αυτά που βρίσκονται στην πορεία για να γίνουν αντικείμενα και έχουν μόνο έναν ασθενή δεσμό με τον κόσμο. Το βοηθητικό εγώ του επιτρέπει να είναι 'τρελλό' για λίγο, μέχρι που βαθμιαία να συνδέσει τα υποκειμενικά αντικείμενα με αυτά που γίνονται αντιληπτά αντικειμενικά.

Με έναν ανάλογο τρόπο, κάποια στιγμή στην ψυχοθεραπεία η μητέρα ενός βρέφους θα έχει μια αυθεντικά σιωπηλή συνεδρία. Δεν θα είναι μια σιωπηλή ένταση ή αποφυγή από την αγωνία αφανισμού ή απόκρυψη από το φόβο της υπερεγωτικής επίθεσης, αλλά μια δυνατότητα απουσίας στη μεταβατική περιοχή της εμπειρίας. Η μεταβατική περιοχή θα γίνει πατρικό όριο και απώθηση. Αυτό το όριο μας δίνει τη δυνατότητα πρόσβασης, το πέρασμα, διότι ευνοεί την ικανότητά μας να σκεφτούμε τον άλλον.

Δεν μπορούμε να έχουμε δυαδική σχέση χωρίς τη λειτουργία του τρίτου (μεταβατικού χώρου, πατρικού ορίου, απώθησης), που χωρίζει και, έτσι, καθιστά δυνατή τη συνάντηση. Αν ο χωρισμός, η εισαγωγή της πραγματικότητας του ορίου, γίνεται με καταστροφικό τρόπο, όπως σε περιπτώσεις οριακών διαταραχών της προσωπικότητας, τότε αυτό που πρόκειται να γεννηθεί από τη συνάντηση σε μια δυαδική σχέση, επενδύεται με μίσος. Το αποτέλεσμα είναι η ανικανότητα δημιουργίας, στη σχέση (έλλειψη γόνιμων αυθεντικών ιδεών), αλλά και στο σώμα (ψυχογενής στειρότητα). Ο πατέρας κρατά ως σημείο αναφοράς την ικανότητα να φαντάζεται, να σκέφτεται

ελεύθερα, να μαντεύει η μητέρα τις συναισθηματικές εμπειρίες του βρέφους.

Στην αναλυτική σχέση αυτή η λειτουργία αφορά στην ικανότητα του αναλυτού να αναφέρεται στη θεωρία του και στις προηγούμενες εμπειρίες του με το συγκεκριμένο αναλυόμενο, για να κάνει κατασκευές.

Με τη δική του δεκτικότητα, που θεμελιώνεται στην πρόμη σχέση με τη δική του μητέρα, ο αναλυτής ακολουθεί τα σωματικά και εναισθητα σημάδια, τους δείκτες, που έχουν εγγραφεί στο ασυνείδητο του αναλυομένου του και περιέχουν κομμάτια από το αντικείμενο.

Ακολουθώντας αυτά τα ίχνη, που έχει χαράξει το υποκείμενο πάνω στο αντικείμενο, ο αναλυτής κατασκευάζει μαντεύοντας (στην ουσία παραληρώντας) την ιστορική αλήθεια που περιέχεται σε πράξεις και σωματικές εκδηλώσεις μέσα στις οποίες φανερώνονται αυτά τα σημάδια. Έτσι, ο αναλυτής αγρυπνά ενοποιώντας τα ψυχοσωματικά θεμέλια του ατόμου (Freud, 1937, Green, 1999 και Denis 2002). Στην ψυχανalyτική εργασία 'καταλαβαίνω κάποιον' σημαίνει ότι δεν τον κατέχω, αλλά προσπαθώ να τον κατακτήσω. Θεμελιακή μήτρα της κατάκτησης είναι η πρωτογενής θηλυκότητα, η ενεργητική παθητικότητα, μια αναμονή, μεστή με αναπαραστάσεις, φαντασιώσεις, συναισθήματα.

Η λειτουργία της πρωτογενούς θηλυκότητας πλαισιώνεται αρχικά από την αντίσταση, το όριο, στην κατανόηση της μητέ-

ρας που συνεχίζεται με το μεταβατικό χώρο, την πατρική λειτουργία, την απώθηση, το υπερεγώ.

Η μη πρόσβαση στον εαυτό και στους άλλους ξεκινά από το τραυματικό γεγονός αυτού που δεν έγινε: εγγράφεται ως αντιληπτικό ίχνος μη αναπαρασχημένο. Πώς να χάσει, να πενήθει, κάτι που δεν είχε: Το ότι δεν έχει κάτι βιώνεται ως πιο πραγματικό και πιο αληθινό από το να έχει κάτι, όπως λέει και ο Winnicott. Έτσι, δημιουργεί καταστάσεις που δεν συμπίπτει, δεν συνευρίσκεται με έναν άλλο, για να υλοποιήσει την ικανοποίηση μιας επιθυμίας. Και αν πλησιάσει την πραγματοποίηση, τότε αφαιρεί το νόημα, τη σημασία της επιθυμίας. Αυτή η κατάσταση συνδέεται με τη 'νεκρή μητέρα' του Green, που αποεπενδύει το παιδί.

Το παιδί αισθάνεται – σαν τον Pessoa – ένα θαμπό τζάμι ανάμεσα σε αυτόν και στον κόσμο. Δεν έχει πρόσβαση σε ένα απροσπέλαστο, αδιαφανές αντικείμενο. Το παιδί δεν μένει σε μια υπαρξιακή αγωνία: φαντάζεται ότι ένας σαδιστής έκανε τη μητέρα του μη διαθέσιμη αντλώντας ηδονή και βασίζεται στην προωκτική τοποθέτηση ορίων μέσα-έξω για να αποκτήσει πρόσβαση σε μη αναπαρασχηθέντα τραύματα. Στη συνεδρία, με κατασκευές υλοποιούνται πειστικά, αναπαραγόντα ψευδαισθητικά αντιληπτικά ίχνη προλεξτικών τραυμάτων και για πρώτη φορά μορφοποιούνται (Freud, 1937).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Bernstein D. Female genital anxieties, conflicts and typical mastery modes. *International Journal of Psycho-Analysis*, 1990, 71, 151-166.
- Bion R. W. Learning from experience. In: *Seven servants*. Jason Aronson, Inc., New York, 1962.
- Bollas C. *Forces of destiny: Psychoanalysis and human idiom*. Free Association Books, London, 1989.
- Briton R.: Deification of person or process: Idolatry and fundamentalism in psychoanalytic practice. E.P.F. Conference, Madrid, April 2001.
- Denis, A.: Construct. *Penser Les Limites. Ecrits en l' honneur d' Andre Green*. Sous la direction se Cesar Botella. pp457-462, Delachaux et Niesle, Paris, 2002.
- Fonagy P. Thinking about thinking: some clinical and theoretical considerations in the treatment of a borderline patient. *International Journal of Psycho-Analysis*, 1991, 72, 487-502.
- Freud S. (1937) Constructions in analysis. S.E. 23.
- Freud S. (1940) An outline of psychoanalysis. S.E. 23.
- Green A. *The work of the negative*. Translated by Andrew Weller, Free Association Books, London and New York, 1999.
- Krystal H. with a contribution from John H. Krystal. *Integration and self-healing. Affect, trauma, alexithymia*. The Analytic Press, Hillsdale, New Jersey, 1988.
- Leuzinger-Bohleber M. The 'Medea fantasy'. Un unconscious determinant of psychogenic sterility. *International Journal of Psychoanalysis*, 2001, 82, 323-345.
- Lichtenstein H. *The dilemma of human identity*. Jason Aronson, New York, 1977.
- McDougal J. *The many faces of Eros*. Free Association Books, London, 2000.
- Parsons M. *The dove that returns, the dove that vanishes. Paradox and creativity in psychoanalysis*. Routledge, London and Pliladelphia, 2000.
- Pessoa F. *The book of disquiet*. Serpent's Tail, London, 1991.
- Ελλ. μετάφραση: Α. Σπυράκου *Το βιβλίο της ανησυχίας*. Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Sandler J. and Drehrer U.A. *What do psychoanalysts want? The problem of aims in psychoanalytic theory*. Routledge, London, 1998.
- Winnicott D. W. *Playing and reality*. Tavistock Publications, London, 1971.